

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ «ΠΥΡΡΩΝΙΣΜΟΥ» ΚΑΙ ΤΟΥ «ΑΡΧΑΙΟΥ ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΥ» ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΤΟΥ DANID HUME

"Philosophy would render us entirely Pyrrhonian, were not nature too strong for it" (D. Hume, An Abstract of a Treatise of Human nature).

ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΕΛΛΗ

Ο D. Hume σ' ένα κείμενο¹, που δημοσιεύτηκε ανώνυμα το 1740, για το οποίο η έρευνα² σήμερα αποδεικνύει ανεπιφύλακτα πως είναι δικό του, γράφει: «η φιλοσοφία θα μας έκανε εντελώς πυρρωνιστές, αν η φύση δεν ήταν πάρα πολύ δυνατή»³, ενώ σ' άλλο σημείο δηλώνει «τίποτα δεν μπορεί να είναι πιο χρήσιμο από του να είναι κανείς πεπεισμένος για τη δύναμη της πυρρώνειας αμφιβολίας»⁴. Με την πρώτη πρόταση ο Hume φαίνεται ότι αποδοκιμάζει τον πυρρωνισμό ή τουλάχιστον προβληματίζεται πάνω σ' αυτόν, με τη δεύτερη φαίνεται ότι σ' ένα βαθμό τον ανέχεται και προσπαθεί να τον κατανοήσει παρά το γεγονός ότι στην εποχή του ήταν διάχυτη, κυρίως ανάμεσα στους θεολόγους συγγραφείς, η άποψη ότι ο «πυρρωνισμός ήταν επικίνδυνος για τη θρησκεία»⁵ και ο ίδιος γνωρίζει αυτή την αντίληψη.

Ο J. Laird σε μία παλιά εργασία του αποφαινεται απερίφραστα χωρίς πολλές αποδείξεις «Ο Hume παρέμεινε ένας εξολοκλήρου (πλήρης) πυρρωνιστής αναφορικά με όλες τις θεμελιώδεις αρχές»⁶. Ο ίδιος όμως ο φιλόσοφος δεν αφήνει πολλά περιθώρια γι' αυτό τον χαρακτηρισμό όταν γράφει: «υπάρχει πράγματι ένας πολύ μετριοπαθής σκεπτικισμός ή Ακαδημεική φιλοσοφία, που είναι διπλά στέρεος και χρήσιμος...»^{7α}.

Οι προκαταβολικές αυτές αναφορές φανερώνουν άμεσα το πρόβλημα, που έχουμε πρόθεση να διερευνήσουμε. Είναι πράγματι ο φιλόσοφος από το Edinburgh ένθερμος θιασώτης, όσον αφορά στα προβλήματα της γνωσιολογίας, και συνεχιστής των απόψεων του Πύρρωνα; ή έχει δεχτεί επιδράσεις από τον αρχαίο «μετριοπαθή» Σκεπτικισμό, όπως διαμορφώθηκε αυτός από τους σχολάρχες της Πλατωνικής Ακαδημίας ιδιαίτερα τον Καρνεάδη⁷, εκπρόσωπο της Νεότερης και τον «αποστάτη» της Ακαδημίας Αινησίδημο⁸ από την Κνωσό, ο οποίος και καθιέρωσε τους «Δεκά Τρόπους», δηλαδή επιχειρήματα με τα οποία θεμελιώνεται η «εποχή»¹⁰ των αρχαίων σκεπτικών;

Πριν όμως καταπιαστούμε με τον εντοπισμό επιδράσεων του αρχαίου σκεπτικισμού με τη μια ή την άλλη μορφή πάνω στη γνωσιολογία του Hume θα πρέπει να αναφερθούμε σε μια απορία που μπορεί εύλογα να γεννηθεί στον οποιοδήποτε: Πώς φθάνουν αυτές οι σκεπτικιστικές απόψεις στο 18ο αιώνα, που ζει και γράφει ο Hume; Ο Popkin¹⁰, που έχει ερευνήσει ειδικά το πρόβλημα της αναβίωσης των σκεπτικιστικών αντιλήψεων στη νεότερη εποχή, υποστηρίζει ότι το έργο του Σέξτου Εμπειρικού ήταν ήδη γνωστό στη Δύση από την Αναγέννηση. Συγκεκριμέ-

να το 1562 από ένα Παρισινό χειρόγραφο του 13ου αιώνα εκδόθηκαν οι «Πυρρώνειες Υποτυπώσεις» του Σέξτου Εμπειρικού σε λατινική μετάφραση από τον Henricus Stephanus στο Παρίσι. Εξάλλου παρόμοια με αυτή του Porokin είναι η άποψη του Terence Penelhum¹¹ ο οποίος για την θεμελιακή και ριζική εξάπλωση και αποδοχή των σκεπτικιστικών αντιλήψεων στη μελέτη του: “Scepticism and Fideism” γράφει «μια σύντομη ματιά πάνω στην Ιστορία αυτής της περιόδου (17ος - 18ος αιων.) κάνει ολοφάνερο ότι ο Σκεπτικισμός δεν είναι μια άγνωστη θέση (άποψη) την οποίαν οι φιλόσοφοι της εποχής αυτής επιχειρούσαν ν’ ανασκευάσουν, αλλά μια σημαντική σχολή σκέψης (thought) της όψιμης αρχαιότητας της οποίας οι ιδέες πέρασαν μια έντονη αναβίωση». Όμως το κύριο «μέσο» με το οποίο ο Hume έρχεται σ’ άμεση επαφή κυρίως με τον πυρρωνισμό, είναι το “Dictionnaire historique et critique” του Γάλλου, διαδοχικά προτεστάντη - καθολικού, Pierre Bayle, που ήδη είχε εκδοθεί στο Rotterdam (1665-1697)¹² και μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα από τη δεύτερη έκδοσή του (1702). Αυτό το Λεξικό άσκησε δυναμική επίδραση στην πνευματική ζωή του 18ου αιώνα. Από αυτό αντλούν πολλοί συγγραφείς και το ίδιο προετοιμάζει σε μεγάλο βαθμό το Γαλλικό Διαφωτισμό. Ο Voltaire λέει χαρακτηριστικά ότι το Λεξικό του Bayle αποτέλεσε το «οπλοστάσιο του Διαφωτισμού». Αυτό περιέχει ένα αξιόλογο λήμμα για τον Πύρρωνα¹³. Ο ίδιος ο Hume επιβεβαιώνει την άποψη μας αυτή, γιατί σ’ ένα κείμενο του αναφέρει σαφώς τον Bayle και τον χαρακτηρίζει μάλιστα ως τον πιο μεγάλο σκεπτικιστή της εποχής του¹⁴.

Με βάση τα όσα με συντομία εκθέσαμε δεν μπορούμε να ισχυριστούμε μόνο χωρίς επιφυλάξεις ότι ο Hume γνωρίζει τόσο τον πυρρωνισμό όσο και τον «Ακαδημεικό Σκεπτικισμό»¹⁵ (Academic Scepticism), όπως χαρακτηρίζει ο Long τον Σκεπτικισμό των Αρκεσίλαου και Καρνεάδη, αλλά και είμαστε σε σημαντικό βαθμό σίγουροι για τις πηγές από τις οποίες άντλησε τις πληροφορίες του.

Ο Hume αναφέρεται στο Σκεπτικισμό σε δύο κυρίως έργα του.

α) Στο τέταρτο μέρος του πρώτου βιβλίου της πραγματείας του “A Treatise of Human nature”, που δημοσίευσε το 1739 - 40. Το μέρος αυτό φέρει τον αποκαλυπτικό για τις προθέσεις του συγγραφέα τίτλο “Of the Sceptical and other Systems of Philosophy” β) Στο τελευταίο μέρος της συγγραφής του “An Inquiry Concerning Human Understanding” που δημοσίευσε το 1748 και που το επιγράφει “Of the Academical or Sceptical philosophy”. Πολύ εξοικειωμένος με τα κείμενα του Σέξτου Εμπειρικού φαίνεται ο Hume στο μεταγενέστερο έργο του “An Enquiry Concerning the Principles of morals”.

Ανάμεσα στα δύο πρώτα κείμενα του Hume, που μπορεί να χαρακτηρισθούν ως γνωσιολογικά, ο R. Fogelin¹⁶ εντοπίζει κάποιες αντιθέσεις αναφορικά με τη θέση του Hume απέναντι στο Σκεπτικισμό, χωρίς να αναφέρει την παρόμοια άποψη του Laird¹⁷, ενώ J. Wilbanks¹⁸, απορρίπτει αυτή την άποψη και πιστεύει ότι και τα δύο κείμενα του Hume μας επιτρέπουν τη συναγωγή του ίδιου συμπεράσματος, γιατί γράφονται με την ίδια πρόθεση. Σε καμιά περίπτωση γράφει ο Wilbanks δεν διαπιστώνεται από τα κείμενα, πως στην “Treatise” ο Hume ήταν ένας «ακούσιος διστακτικός σκεπτικιστής, ενώ στην Inquiry ήταν ένας σταθερός και απόλυτος σκεπτικιστής»¹⁹.

Πρώτος σκοπός της ανάλυσης μας είναι να προσδιορίσουμε τη θέση του Hume απέναντι στον πυρρωνισμό, ο οποίος καταλήγει, όπως είναι γνωστό, στο θεωρητικό μηδενισμό (nihilismus)²⁰. Αυτό θα επιχειρήσουμε συγκρίνοντας κείμενα και απόψεις του Πύρρωνος με αντίστοιχα του Hume.

Ο Πύρρων, σύμφωνα με την μαρτυρία του Αριστοκλή, δίδασκε ότι τα «πράγματα», ο εξωτερικός κόσμος, πρέπει να εξετάζεται κάτω από τις εξής προϋποθέσεις: «Ὁ δε γε μαθητῆς αὐτοῦ τοῦ Πύρρωνος Τίμων φησὶ δεῖν τὸν μέλλοντα εὐδαιμονήσειν εἰς τρία ταῦτα βλέπειν· πρῶτον μὲν ὅποια πέφυκε τὰ πράγματα· δεύτερον δε, τίνα χρή τρόπον ἡμᾶς πρὸς αὐτὰ διακεῖσθαι· τελευταῖον δέ τί περιέσται τοῖς οὕτως ἔχουσιν»²¹.

Τα «πράγματα» πρέπει να εξετάζει ο άνθρωπος από τρεις απόψεις. Πρώτον «ὅποια πέφυκε», δηλαδή τι είδους είναι ως πρὸς τη φύση και τη γένεση τους. Στην έκφραση αυτή διαφαίνεται, σύμφωνα με τις σύγχρονες γνωσιολογικές αντιλήψεις, το πρόβλημα²²: «το αντικείμενο της γνώσης», τί δηλαδή γνωρίζει ο άνθρωπος ιδέες, αντικείμενα, φαινόμενα; Δεύτερο «τίνα χρή τρόπον ἡμᾶς πρὸς αὐτὰ διακεῖσθαι», δηλαδή ποιές πρέπει να είναι οι σχέσεις προς τα «πράγματα» σχέση υποκειμένου, που γνωρίζει και αντικειμένου, που γνωρίζεται. Στην πρόταση αυτή τίθεται το πρόβλημα: «το δυνατόν τη γνώσης». Τρίτο «Τί περιέσται τοῖς οὕτως ἔχουσιν» δηλαδή ποιὰ θα είναι η πρακτική ωφέλεια, που θα προκύψει στην περίπτωση που θα γνωστούν τα «πράγματα», με άλλα λόγια οι σκοποί τους οποίους υπηρετεί η ανθρώπινη γνώση.

Η απάντηση του Πύρρωνος στο πρώτο από τα παραπάνω ερωτήματα είναι: «τά μὲν οὖν πράγματα φησὶν αὐτὸν τὸν Πύρρωνα ἀποφαίνειν ἀδιάφορα καὶ ἀνεπίκριτα, διὰ τοῦτο μήτε τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν μήτε τὰς δόξας ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι»²³. Τα πράγματα είναι «ἀσταθῆ καὶ ἀδιαχώριστα», γι' αὐτό δεν επιδέχονται καμιά βέβαιη προσέγγιση και η αστάθεια τους αυτή είναι εμπόδιο σε κάθε απόπειρα ορισμού τους²⁴. Παράλληλα κάθε αισθητηριακή εμπειρία γι' αὐτά δεν είναι ούτε «ἀληθής» ούτε «ψευδής»²⁵. Οποιαδήποτε απόφαση για τα «πράγματα» είναι αδύνατη και στην περίπτωση, που είναι δυνατή, είναι αβέβαιη ως πρὸς την εγκυρότητα της. Γι' αὐτό ο Πύρρων διδάσκει την «ἀφασίαν α+φημί» που είναι αποτέλεσμα της «ἀρρεψίας α+ρέπειν» και της «ἐποχῆς», δηλαδή του «φεύγειν τα πράγματα»²⁶, αφού αὐτά τα περιβάλλει «ἀκαταληψία»²⁷. Από αυτή την γνωστική «ἀπραγμοσύνη»²⁸ θα προκύψει η «ἀταραξία», που είναι το «Summum bonum» του «πρακτικοῦ βίου»²⁹ σύμφωνα με την διδασκαλία του Πύρρωνα.

Πάνω στο δεύτερο γνωσιολογικό ερώτημα ο Πύρρων πιστεύει: «Μόνα δε τὰ πάθη γινώσκομεν, τό μὲν γάρ ὅτι ὀρώμεν, ὁμολογοῦμεν καὶ τό ὅτι τόδε νοοῦμεν γινώσκομεν, πῶς δέ ὀρώμεν ἢ πῶς νοοῦμεν ἀγνοοῦμεν»³⁰. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πως γνωρίζουμε, μόνο συμβατικά δεχόμαστε ὅτι «ὀρώμεν». Ἐτσι ο Πύρρων φτάνει στην πλήρη «ἀγνοσία» και καταργεί κάποτε τον εξωτερικό κόσμο³¹.

Αντίθετα ο Hume πιστεύει πως έχουμε τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης του εξωτερικού κόσμου³² του οποίου την πραγματική ύπαρξη θεωρεί άμεσα δεδομένη. Αναλύει κυρίως στην «Treatise» με πολύ πειστικό τρόπο τον ψυχολογικό μηχανισμό με τον οποίο ο άνθρωπος φθάνει στην κατάκτηση της γνώσης. Πιστεύει ὅτι ο άνθρωπος μπορεί να είναι σίγουρος για το περιεχόμενο της συνειδησῆς του.

Το περιεχόμενο της συνείδησης του ανθρώπου είναι αντιλήψεις (perceptions)³³. Αυτές με βάση τη δύναμη και τη ζωηρότητα τους χωρίζονται α) σε εντυπώσεις (Impressions) και β) σε παραστάσεις ή ιδέες. Οι εντυπώσεις είναι ζωηρότερες παραστάσεις, οι δε παραστάσεις ασθενέστερες εντυπώσεις. Κάτω από τον όρο “impressions” ο ίδιος κατανοεί τις αισθήσεις μας, τα πάθη και τα συναισθήματα, όπως αυτά εμφανίζονται στη συνείδησή μας. Με τον όρο “ideas” ο ίδιος εννοεί τις ασθενείς εικόνες των impressions στη σκέψη μας. Οι «ιδέες» με τις «εντυπώσεις» συνδέονται αδιαχώριστα “all our ideas are copied from our impressions”³⁴. Ο Hume διακρίνει τις «εντυπώσεις» και τις «ιδέες» σε «απλές» και «σύνθετες» όπως ο Locke τις παραστάσεις. Οι απλές δεν αναλύονται π.χ. λευκό χρώμα, ενώ οι σύνθετες αναλύονται π.χ. μήλο: χρώμα, γεύση, άρωμα. Πάλι στην Treatise³⁵ αναφέρει ότι όλα αυτά συνδέονται με βάση τρεις σχέσεις που αποτελούν το θεμέλιο της γνώσης, η οποία δεν συνίσταται σε τίποτα άλλο παρά μόνο σε μία σύγκριση (comparison) και στη συνέχεια αποκάλυψη αυτών των σχέσεων, είτε είναι σταθερές είτε ασταθείς, με βάση τις οποίες πάντοτε δύο ή περισσότερα αντικείμενα συνδέονται το ένα με το άλλο. Οι σχέσεις αυτές που αποτελούν το θεμέλιο για την πνευματική λειτουργία³⁶, που οδηγεί στη γνώση, είναι: I) Της ταυτότητας (identity), αλλού την αποκαλεί αρχή της «ομοιότητας» (resemblance), ενώ σ’ άλλη περίπτωση αντιδιαστέλλει την «ταυτότητα» από την «ομοιότητα». Σύμφωνα με την σχέση αυτή όμοιες «εντυπώσεις» συνδέονται και ανακαλούν στη μνήμη η μια την άλλη. II) της συνάφειας στο χρόνο και χώρο (connection in time and place) III) αιτίου - αποτελέσματος³⁷ (causation: connection cause and effect). Αυτή τη σχέση θεωρεί ότι είναι η βάση της γνώσης, γιατί χωρίς αυτήν τίποτα δεν μπορούμε να οργανώσουμε στο νου μας και να το ορίσουμε, ενώ αποτελεί, κατά την έκφραση του, «γενικό αξίωμα στη φιλοσοφία» (whatever begins to exist, must have a cause of existence)³⁸.

Οι παραστάσεις αποτελούν το υλικό της γνώσης και τη δημιουργούν, όταν έλθουν σε κάποια σχέση μεταξύ τους. Η σχέση αυτή έχει διπλό χαρακτήρα α) της λογικής αναγκαιότητας και β) της ψυχολογικής ανάγκης. Η γνώση αποκτιέται με τη συνάφεια των παραστάσεων, που γίνεται κυρίως με βάση του νόμους της αιτιότητας και της αντίθεσης. Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι ο Hume ερμηνεύει το φαινόμενο της γνώσης με ένα ψυχολογικό και λογικό τρόπο, δηλαδή αναφέρεται σε ψυχολογικούς νόμους και σε νόμους της αριστοτέλειας τυπικής λογικής.

Ο Hume λοιπόν, όπως με συντομία αναφέραμε, ασχολείται διεξοδικά και επίμονα με την ανάλυση της γνωστικής ή νοητικής διαδικασίας και προσπαθεί να αποδείξει πως «νοοῦμεν», ενώ ο Πύρρων, όπως αναφέραμε, διδάσκει «ἀγνοοῦμεν πῶς νοοῦμεν». Αυτή η αντίθεση αναιρεί σε μια πρώτη αντιμετώπιση την άποψη του Laird, ότι ο Hume παρέμεινε ένας τέλειος Πυρρωνιστής.

Παράλληλα την θέση του Hume απέναντι στον Πυρρωνισμό — ο ίδιος αναφέρει πολλές φορές τον όρο αυτό στα κείμενα του — μπορούμε να κατανοήσουμε με την κριτική που ασκεί σ’ αυτόν, η οποία πολλές φορές είναι ουδέτερη ή ακόμα δεν είναι ολοφάνερα αρνητική, ενώ άλλες φορές είναι εξολοκλήρου απορριπτική. Ίσως γι’ αυτό έχει δίκαιο ο Popkin³⁹, ο οποίος υποστηρίζει ότι πολλές φορές μελετώντας τα κείμενα του Hume δεν μπορούμε να καταλήξουμε, αν τελικά ο Πυρρωνισμός

αναιρείται ή γίνεται αποδεκτός από το φιλόσοφό μας.

Μια προσεκτική και επίμονη εξέταση των απόψεων του Hume, παρά τις πολλές δυσκολίες κατανόησης που παρουσιάζει γενικά ο στοχασμός του⁴⁰, δείχνει ότι αυτός συμφωνεί με εκείνο το σημείο της πυρρώνειας θεωρίας, που αναφέρεται στην αδυνατότητα για να βρούμε κάποια ορθολογική και ασφαλή βάση για τις κρίσεις και τις αποφάνσεις μας. Αυτή η αδυνατότητα φθάνει μέχρι του σημείου ώστε μια επιστημολογική ανάλυση της φύσης και των βάσεων της ανθρώπινης γνώσης θα αποκάλυπτε ότι δεν υπάρχει ένα θεμελιώδες κριτήριο για να διακρίνουμε ποιές από τις αντιφατικές αποφάνσεις μας σε ασφαλείς και θεμελιακές περιοχές της ανθρώπινης γνώσης είναι αληθείς ή πρέπει να προτιμώνται σε σχέση με άλλες⁴¹.

Ο Hume δεν διακρίνει σαφώς και δεν ορίζει με ακρίβεια πως θεωρεί τον Πυρρωνισμό. Ωστόσο μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι χρησιμοποιεί τον όρο δίνοντας σ' αυτόν τρεις σημασίες: α) με το βασικό του περιεχόμενο ή την αρχική του στάση αναφορικά με το πρόβλημα της γνώσης (attitude), όπως δηλαδή ο Πύρρων β) ως βασική και θεμελιώδη απαίτηση του ανθρώπου για γνώση και γ) σαν συλλογή επιχειρημάτων τα οποία θα υπηρετήσουν την βασική επιδίωξη (principal claim)⁴².

Ο Hume κρίνει και απορρίπτει το πυρρωνισμό με την πρώτη σημασία ως «στάση» ζωής απέναντι στο πρόβλημα της γνώσης, όπως δηλαδή εμφανίζεται με την πρώτη μορφή του, δηλαδή της πλήρους αγνωσίας. Η απόρριψη αυτή θεμελιώνεται α) με αναφορά στο γεγονός ότι η φύση η ίδια κάνει τον πυρρωνισμό απίστευτο και τον αντιμάχεται, γιατί ο ίδιος επιχειρεί να την καταργήσει και β) με τις πρακτικές συνέπειες, που μπορεί να έχει μια τέτοια μηδενιστική στάση, η οποία, αφού καταδικάζει σε απραξία και απραγμοσύνη τον άνθρωπο και την εξέλιξη της κοινωνίας ακινητοποιεί.

Τήν κριτική αυτή στον Πυρρωνισμό ασκεί ο Hume κυρίως στην Inquire. Αναγνωρίζει ότι η ισχυρή δύναμη του «φυσικού ενστίκτου»⁴³ (natural instinct) και μόνο θα μπορούσε να μας ελευθερώσει από μια τέτοια κατάσταση της πλήρους δηλαδή γνωστικής «απραξίας», αφού η τελευταία δεν συμβιβάζεται με τη δεδομένη «είδητική» προσπάθεια του ανθρώπου. Ο Πυρρωνισμός με την μορφή της «άφασίας» και «άρρεψίας» είναι αφύσικη και εξωιστορική διαδικασία⁴⁴, αν είναι διαδικασία, γιατί είναι περισσότερο μια «άγωγή»⁴⁵ παθητικοποίησης της ζωής. Ο Hume γράφει σχετικά «κάθε λόγος κάθε πράξη, σύμφωνα με τον πυρρωνισμό καταπαύεται αμέσως και οι άνθρωποι παραμένουν σ' έναν καθολικό λήθαργο μέχρις ότου οι αδικαιώτες φυσικές ανάγκες θέσουν τέλος σε μια αξιοθρήνητη ύπαρξη»⁴⁶. Πράγματι ο πυρρωνισμός οδηγεί τον άνθρωπο σε μια αποτελμάτωση, αδιαφορία⁴⁷ και αστοργία. Ο Πύρρωνας αναζήτησε μια τεχνική, για να κάνει τη ζωή υποφερτή, αφού την απαλλάξει από γνωστικές αβεβαιότητες, συνειδησιακές κρίσεις και βασανιστικές επιστημονικές αναζητήσεις. Κατάργησε με άλλα λόγια το περιεχόμενό της και ο ίδιος έγινε «άναχωρητής»⁴⁸ από την κοινωνία. Έτσι «ένας πυρρωνιστής», γράφει πάλι ο Hume, «δηλαδή οπαδός του Πύρρωνος, δεν μπορεί να περιμένει ότι η φιλοσοφία του θα έχει κάποια σταθερή επίδραση στο νου ή αν είχε, ότι η επίδραση αυτή θα ήταν ευεργετική για την κοινωνία»⁴⁹. Αντίθετα ο Hume πιστεύει πως «στην κοινωνική ζωή διαλογιζόμαστε κάθε στιγμή σχετικά με γεγονότα και υπάρξεις και δεν μπορούμε πιθανόν να υπάρχουμε χωρίς να

απασχολούμαστε συνέχεια με αυτό»⁵⁰ και συμπληρώνει λίγο πιο κάτω «το ανθρώπινο γένος πρέπει να πράττει και να σκέπτεται και να πιστεύει»⁵¹. Η αλήθεια είναι ότι η φύση μας είναι πολύ πιο δυνατή και δεν μας αφήνει περιθώρια επιλογών τέτοιων σαν αυτές που ο Πύρρων διδάσκει ότι έχουμε σχετικά με τη δυνατότητα ή αδυναμία γνώσης. Η ίδια η φύση μας επιβάλλει τη γνωστική διαδικασία, έστω κι αν δεν είμαστε εξολοκλήρου ικανοί γι' αυτό, αφού οι αισθητηριακές αντιλήψεις δεν είναι σίγουρες ως προς την ορθότητα της διαδικασίας που επιτελούν και την εγκυρότητα του αποτελέσματος αυτής της διαδικασίας. Ο Hume υποστηρίζει ότι ο Πυρρωνισμός οδηγεί στη «φιλοσοφική μιζέρια». Μπορούμε λοιπόν, χωρίς πολλές επιφυλάξεις, να υποστηρίξουμε ότι ο Hume δεν πιστεύει στον Πυρρωνισμό με την ακραία του μορφή. Αυτή η θέση έξω από το γεγονός ότι ο Πυρρωνισμός είναι μια αναπόδεικτη και «αφύσικη» θεωρία, υπαγορευόταν στο φιλόσοφό μας και από το πνευματικό «κλίμα» στο οποίο έζησε και έγραψε. Ο Hume τράφηκε με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που επέφεραν μια «επανάσταση» στην επιστήμη και τις μεθόδους έρευνας. Δεν ήταν δυνατό να πιστεύει σ' ένα στείο δογματισμό, αλλά ούτε στον πυρρωνισμό, αφού ο τελευταίος καταλήγει στο δογματισμό, γιατί δεν αποδεικνύει τα όσα υποδεικνύει και θέλει ωστόσο να γίνουν πιστευτά.

Ο Hume φαίνεται ότι γνωρίζει πολύ καλά την ιστορική εξέλιξη του πυρρωνισμού, αφού ομολογεί πως υπάρχει ένας «ήπιος σκεπτικισμός ή ακαδημεική φιλοσοφία» (*mitigated skepticism or academical philosophy*), που είναι το «αποτέλεσμα του πυρρωνισμού ή του ακραίου σκεπτικισμού»⁵². Αναγνωρίζει έτσι ότι η αθεμελίωτη αυτή άρνηση του πυρρωνισμού ήταν η αιτία για να γεννηθεί ο μετριοπαθής σκεπτικισμός, ενώ σ' άλλο σημείο επαναλαμβάνει πάλι πως θεωρεί τον «mitigated skepticism» ως «φυσικό αποτέλεσμα» του Πυρρωνισμού.

Αρκετοί από τους μελετητές της φιλοσοφίας του Hume πιστεύουν ότι ο κύριος στόχος του φιλοσόφου στην «*Inquiry Concerning Human Understanding*» είναι η ανάλυση των απόψεων του σχετικά με το «σκεπτικισμό». Πράγματι ο Hume αφιερώνει τα τμήματα (*sections*), I, V, & XII για να εκθέσει τις θεωρήσεις του γύρω από τον «ακαδημεικό σκεπτικισμό».

Συγκεκριμένα στο XII ο Hume ομολογεί ότι επαγγέλλεται και διδάσκει ένα «ήπιο ή μετριοπαθή (μέσο) σκεπτικισμό» και δηλώνει την πρόθεσή, που είναι να χαράξει αυτό το είδος σκεπτικισμού και για τους αναγνώστες του, ενώ συζητάει και γι' άλλους τύπους σκεπτικισμού.

Ο «mitigated skepticism», σύμφωνα με την αντίληψη του Hume, είναι μορφή του «consequent skepticism». Αυτή η μορφή διακρίνεται, χωρίς να είναι οπωσδήποτε και αντίθετη, από τη μορφή του «antecedent skepticism». Η διαφορά του έγκειται στο γεγονός ότι ο «antecedent skepticism» εμφανίζεται πριν από την έρευνα ή γνώση, ενώ ο «consequent skepticism» είναι μεταγενέστερος (*posterior*) και ίσως είναι αποτέλεσμα του πρώτου. Αυτόν τον *mitigated skepticism* ο Hume κατανοεί προς δύο κατευθύνσεις: α) Κάθε άνθρωπος πρέπει να διατηρεί και να τρέφει ένα βαθμό αμφιβολίας, επιφύλαξης και μετριοπάθειας σε όλες του τις θέσεις ή γνωστικές αποφάνσεις, δηλαδή μια αμφιβολία όσον αφορά στην εγκυρότητα της αποκτημένης γνώσης. β) Πρέπει ο άνθρωπος να περιορίσει τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις και γενικά τις γνωστικές του αξιώσεις σε τέτοια θέματα — αντικείμενα,

που να είναι άριστα προσαρμοσμένα στη στενή αντιληπτική του ικανότητα. Ο Hume πιστεύει ότι η γνωστική ικανότητα του ανθρώπου είναι περιορισμένη και πως αυτή λειτουργεί αναφορικά με τον εμπειρικό κόσμο, ο οποίος γίνεται σ' ένα βαθμό «οικείος» με τη μεσολάβηση κυρίως των αισθήσεων⁵³. Ο Hume αμφιβάλλει σχετικά με την καρτεσιανή άποψη ότι υπάρχουν «έμφυτες ιδέες» (innate ideas), αλλά δέχεται ότι τα πάντα απορρέουν από την «εξωτερική και εσωτερική αίσθηση» (sensation and reflection)⁵⁴. Η άποψη αυτή του Hume μας πείθει πως ο ίδιος πιστεύει ότι από τη μια μεριά δεν υπάρχει a priori συνθετική αλήθεια, ενώ από την άλλη η «γνήσια γνώση», που έχουμε για τον εξωτερικό κόσμο, είναι αποτέλεσμα της αντιληπτικής μας εμπειρίας.

Αυτή όμως η εμπειρία του εξωτερικού κόσμου, επειδή η δυνατότητα των αισθήσεων είναι περιορισμένη και γι' αυτό αυτές δεν παρέχουν γι' αυτό ασφαλείς «εντυπώσεις», δεν είναι βέβαιη, αλλά είναι ως προς την ανταπόκρισή της προς την πραγματικότητα «πιθανή». Ο Hume αφιερώνει τμήματα τόσο της "Inquiry" όσο και της "Treatise" για την "probability" που τη συνδέει και με το τυχαίο⁵⁵. Η θεωρία αυτή του Hume έχει γίνει αντικείμενο συζητήσεων και έχει ερμηνευτεί στο πλαίσιο διαφόρων περιοχών της φιλοσοφικής του σκέψης.

Σε γνωσιολογικό επίπεδο, που μας ενδιαφέρει εδώ, η πιθανότητα παίρνει την μορφή της βεβαιότητας ή της αβεβαιότητας των impressions, και είναι συνάρτηση των μεταβολών που παρατηρούνται στα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου⁵⁶.

Η «πιθανότητα» όμως είναι αρχή "principle" του μετριοπαθούς σκεπτικισμού, που αποδέχεται απερίφραστα ο Hume όπως αποδείξαμε⁵⁷. Η αρχή αυτή της «πιθανότητας», που αναφέρεται στην εγκυρότητα της γνώσης, είναι που συνδέει τον Hume με τον «Ακαδημεικό σκεπτικισμό» και κυρίως με τον Καρνεάδη. Πιστεύουμε πως ο Hume, όταν έκανε λόγο για πιθανότητα στη διαδικασία της γνώσης, είχε υπόψη τη θεωρία του Καρνεάδη ίσως και του Αινησιδήμου χωρίς να το ομολογεί. Ωστόσο πιστεύει στη φιλοσοφία των Ακαδημεικών και την χαρακτηρίζει «αβλαβή και αθώα». Γνωρίζει, όπως γράφει ο ίδιος, πως «Οι Ακαδημεικοί συζητούν για την αμφιβολία και την αβεβαιότητα των κρίσεων (suspence of Judgments), για τον κίνδυνο που μπορεί να έχουν ως προς την ορθότητά τους όταν η σύνθεσή τους είναι βιαστική...»⁵⁸. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, αν, όταν γράφει αυτά ο Hume, έχει αντλήσει πληροφορίες από τον Κικέρωνα⁵⁹, ο οποίος αναφέρει πως το πρόβλημα της γνωστικής αβεβαιότητας και πιθανότητας ήταν ένας από τους σκοπούς των συζητήσεων των Ακαδημεικών. Το «πιθανόν» στον Σκεπτικισμό εισήγαγε ο Καρνεάδης (γεν. 219 π.χ.). Ο Long γράφει πως ο Καρνεάδης ανέπτυξε «με αξιοπρόσεκτη επιμέλεια και μια θεωρία πιθανότητας, που μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε γνωσιολογική θεωρία»⁶⁰. Ο ίδιος ο Καρνεάδης ακολουθώντας την νοοτροπία του Πύρωνα δεν έγραψε τίποτα. Τις θεωρίες του γνωρίζουμε από τον Κικέρωνα (Acad. II, 98 κ.ε.) και τον Σέξτο Εμπειρικό. Ο Καρνεάδης ανέπτυξε τη γνωσιολογική θεωρία του για το «πιθανόν», αφού συμπλήρωσε ή απέρριψε τη γνωσιοθεωρία των στωικών από τους οποίους, όπως υποστηρίζει ο Pierre Coussin⁶¹, δέχτηκε σημαντική επίδραση σε όλες τις περιοχές της φιλοσοφίας του. Όμως τη στωική φιλοσοφία φαίνεται ότι γνωρίζει ο Hume, αφού στα κείμενά του εντοπίζουμε κάποιες αναφορές πάνω σ' αυτήν. Οι απόψεις του Καρνεάδη γύρω από το σκεπτικισμό θα πρέπει να θεωρηθούν ως επιστημολο-

γικές γράφει η Gisela Striker⁶². Ο Καρνεάδης δεχόταν την ύπαρξη αισθητηριακών εντυπώσεων, όπως ο Hume. Οι αισθητηριακές εντυπώσεις, όπως δέχεται ο Καρνεάδης μπορεί να είναι «πιθανές» ή «μη πιθανές». Προϋπόθεση για να είναι μια αισθητηριακή αντίληψη «πιθανή» δεν είναι μόνο η «διαύγεια» ή η σαφήνεια» (*perspicuitas*), ο Hume την αποκαλεί «ζωηρότητα» (*liveliness*), αλλά και η συμφωνία αυτής προς άλλες αισθητηριακές εντυπώσεις και ο «έλεγχος» καθεμιάς από αυτές⁶³.

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Κικέρωνα⁶⁴ ο Καρνεάδης διαιρούσε τις αισθητηριακές εντυπώσεις σε δύο κατηγορίες α) σ' εκείνες που μπορεί να γίνουν αντιληπτές ως «αληθείς» β) και σ' εκείνες που δεν είναι δυνατόν να γίνουν «αντιληπτές». Για να γίνουν αντιληπτές πρέπει να είναι «πιθανές», να παρέχουν εγγυήσεις για την αξιοπιστία τους ως προς την απεικόνιση του εξωτερικού κόσμου. Με άλλα λόγια η «πιθανότητα» ερμηνεύεται και στον Καρνεάδη ως μέγεθος, του οποίου οι τιμές οριοθετούνται από την αβεβαιότητα και την βεβαιότητα⁶⁵. Ο ίδιος έκανε λόγο για τρεις βαθμούς πιθανότητας: (Σεξτ. Εμπ. Προς Λογ. II, 166) α) «φαντασία πιθανή» β) «φαντασία ἅμα πιθανή καὶ ἀπερίσπαστος» γ) «φαντασία πιθανή καὶ ἀπερίσπαστος καὶ περιωδευμένη ἢ διεξωδευμένη». Η πρώτη εξαρτάται από τον «ἄφ' οὗ γίνεται καὶ τοῦ ἐν ᾧ γίνεται». (Σεξτου Εμπ., ό.π., 167). Η δεύτερη δεν είναι «μονοειδής» «ἀλλ' ἀλύσεως τρόπον ἄλλη ἐξ' ἄλλης ἤρτηται... τῶν μὲν περί αὐτόν λαμβάνει φαντασίαν καὶ τῶν ἐκτός, τῶν μὲν αὐτόν ὡς χροῶας μεγέθους σχήματος κινήσεως λαλιᾶς ἐσθῆτος ὑποδέσεως» (Σεξτ., ό.π., 177). Η τρίτη πετυχαίνεται δια «τῆς κατὰ τὴν περιωδευμένην συνδρομῆς ἐκάστην τῶν ἐν τῇ συνδρομῇ ἐπιστατικῶς δοκιμάζομεν... οἷον ὄντων κατὰ τὸν κρίσεως τόπον τοῦ τε κρίνοντος καὶ τοῦ κρινομένου καὶ τοῦ δι' οὗ ἡ κρίσις, ἀποστήματός τε καὶ διαστήματος τόπου, τρόπου, χρόνου, διαθέσεως, ἐνεργείας...».

Ο όρος «φαντασία» “*imagination*” χρησιμοποιείται ευρύτατα από τον Hume στην “*Treatise*” και ιδιαίτερα πολύ συχνά στο μέρος IV του I βιβλίου με τον τίτλο “*Of the sceptical and other systems of philosophy*”, και είναι, όπως γράφει ο H Price, “*the keyword of Hume’s whole theory of knowledge*”⁶⁶. Μια σύγκριση των όσων αναφέρει ο Hume με τα όσα αναφέρει ο Σέξτος Εμπειρικός για τον Καρνεάδη (Προς Λογικούς, II, 166-189) σε συνδυασμό με τον τίτλο αυτού του μέρους της “*Treatise*”, θα μπορούσε να δώσει πιο πειστικά επιχειρήματα για τον εντοπισμό μιας σχέσης – επίδρασης ανάμεσα στον Hume και τον Καρνεάδη.

Ο Σκεπτικισμός λοιπόν του Καρνεάδη μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «πιθανολογικός», που εντοπίζεται στο γεγονός ότι το «κύρος» της αποκτημένης γνώσης εξαρτάται από τη «διαύγεια» των αισθητηριακών αντιλήψεων, η οποία πετυχαίνεται με τον έλεγχο και τη στάθμιση όλων των συνθηκών, που τις συνοδεύουν. Έτσι ο όρος “*probability - scepticism*”, που χρησιμοποιεί ο J. Watkins⁶⁷ για να χαρακτηρίσει τον ιδιόμορφο σκεπτικισμό του Hume, νομιμοποιείται με μια αντίστροφη φορά. Ο Ακαδημεικός Σκεπτικισμός του Καρνεάδη επηρεάζει προς αυτή την κατεύθυνση τη γνωσιολογική θεωρία του Hume. Με άλλα λόγια θα πρέπει να κατανοήσουμε τον *probability - Scepticism* του Hume έχοντας ως αφετηρία τον Καρνεάδη ίσως και τον Αρκεσίλαο. Ο Watkins επιχειρεί την κατηγοριοποίηση των αντιλήψεων του Hume στο πλαίσιο της ευρύτερης μελέτης

του για την «Επιστήμη και Σκεπτικισμό» (Science and Scepticism). Τις διαπιστώσεις του θεμελιώνει στα κείμενα του φιλοσόφου, χωρίς να τον απασχολεί το πρόβλημα των επιδράσεων που προσανατόλισαν την γνωσιοθεωρία του Hume προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό νομίζουμε ότι έγινε φανερό παραπάνω. Τα κείμενα του Hume μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την άποψη, πως, όταν αυτός έκανε λόγο για "probability", είχε σοβαρά υπόψη του παρόμοιες απόψεις, που εντοπίζονται στη γνωσιολογική θεωρία του Καρνεάδη, ο οποίος γι' αυτές, εκτός των άλλων, κρίθηκε ως «πρόδρομος συγχρόνων μορφών εμπειρισμού»⁶⁸. Εύλογο είναι να θεωρηθεί ο ίδιος και ως πρόδρομος του εμπειρισμού του Hume.

Από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν ακόμα και από τα ερωτήματα που μπορεί να δημιουργήθηκαν για παραπέρα έρευνα μπορούμε να φθάσουμε στο παρακάτω συμπέρασμα:

α) Ο Hume γνωρίζει κρίνει και απορρίπτει τον Πυρρωνισμό, γιατί είναι μια αφύσικη θεωρία, αφού ο ίδιος ο Hume αναγνωρίζει πως ο άνθρωπος έχει από τη φύση του δυνατότητες για να κατακτήσει τη γνώση του εξωτερικού κόσμου. Πιστεύει ότι ο πυρρωνισμός οδηγεί στη μελαγχολία, το λήθαργο και την πνευματική «μιζέρια».

β) Ο Hume πιστεύει σ' έναν mitigated scepticism, που παίρνει τη μορφή της γόνιμης αμφιβολίας, ενώ το «κύρος της γνώσης» εκτός από «αμφίβολο» είναι και «πιθανό».

γ) Δείξαμε ακόμα ότι ο probability scepticism του Hume συνδέεται με την Ακαδημεική φιλοσοφία, αλλά κυρίως με τη θεωρία του Καρνεάδη για το «πιθανό».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για την πραγματεία "An Abstract of A Treatise of Human Nature" που δημοσιεύτηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το βασικό γνωσιολογικό έργο του D. Hume. "A Treatise of Human Nature" και του οποίου, όπως ο τίτλος δηλώνει, αποτελεί περίληψη. Στην αρχή αυτό το κείμενο αποδόθηκε στον επιστήθιο φίλο και μαθητή του Hume Adam Smith, ο οποίος έχει επηρεαστεί, όπως η έρευνα αποδεικνύει, από τις ιδέες του Hume στην συγγραφή του έργου του "The Wealth of Nations".
2. Το 1938 οι J. Keynes και Piero Sraffa απέδειξαν ότι αυτό το έργο είναι γραμμένο από τον Hume για να διευκολύνει το αναγνωστικό του κοινό. Τα επιχειρήματα για τη θεμελίωση της άποψής τους δημοσιεύτηκαν στην εισαγωγή της έκδοσης της "Abstract" Cambr. Univ. press 1938 (επανέκδ. Connecticut, Archon Books 1965).
3. J. Keynes, P. Sraffa, "An Abstract of A Treatise of Human Nature ο.π., 24. Στη συγγραφή της παρούσας εργασίας για τα κείμενα του Hume: α) An Inquiry Concerning Human Understanding β) A Treatise of Human Nature και γ) την Abstract, χρησιμοποιήσαμε την ειδική έκδοση σε ένα τόμο του Antony Flew, που περιέχει αυτά τα έργα, MacMillan London 1962.
4. Flew, A., ό.π., σ. 160.
5. Βλ. Λεξικό του Pierre Bayle κατά την έκδοση του R. Popkin. Ο τελευταίος έχει εκδώσει τα λήμματα για τον Πύρρωνα και τον Ζήνωνα Ελεάτη στον τόμο *The philosophy of the 16th and 17th Centuries*, στη σειρά *Readings in the History of Philosophy*, Collier - MacMillan, London 1956, σσ. 341-49.
6. Laird, J., *Hume's Philosophy of Human Nature*, Archon Books, 1967, σ. 180 (ανατ. της εκδ. London 1932).
7. Flew, A., ό.π., σ. 159.
7. Διογ. Λαερτ. IV, 62-66 (έκδ. Oxford. Clas. Texts, 1966).
8. Διογ. Λαερτ. IX, 78-87. Στη σχεδόν ακριβή χρονολόγηση της ζωής όλων αυτών πιστεύουμε ότι προσεγγίζει ο David Sedley με το άρθρο του "The Protagonists" στο συλλογικό έργο *Doubt and Dogmatism: Studies in Hellenistic Epistemology*: Eds M., Burnyeat - J. Barnes, Clar. pr. Oxford. 1980, σσ. 18-19.

9. Σεξτ. Εμπειρικού: *Πυρρώνειες Υποτυπ.* 36 κ.ε. (εκ. Loeb. Classical Libr. αν. 1976).
10. Popkin, R., *The History of Scepticism: From Erasmus to Spinoza*, Univ. Call. press 1979, σσ. 18-19.
11. Penelhum, T., *Skepticism and Fideism* στο συλλογικό έργο: *The Skeptical Tradition*, ed. by M. Burnyeat, Univ. of Calif. press, London 1983, σ. 288.
12. Το 1820 το Λεξικό αυτό εκδόθηκε σε 16 τόμους με συμπληρώσεις με βάση τα κατάλοιπα του συγγραφέα. Εκλογή λημμάτων του Λεξικού εξέδωσε ο Alain Niderst, *Pierre Bayle, Dictionnaire historique et critique*, Paris 1974.
13. Στη συγγραφή της εργασίας μας αυτής είχαμε ειδικά υπόψη μας την έκδοση του λήμματος για τον Πύρρωνα από τον R., Popkin Βλ. σημ. 5.
14. Hume, D., *An Inquiry Concerning Human Understanding* εκδ. A. Flew, ό.π., σ. 154.
15. Τον όρο χρησιμοποιεί ο A Long στο σημαντικό έργο του: *Hellenistic Philosophy*, Duckworth, London 1982², 88 (τελευταία και Ελληνική μτφρ. από τους Σ. Δημόπουλο, Μ. Δραγώνα - Μονάχου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987).
16. Fogelin, R., *The Tendency of Hume's Skepticism*, στο *Skeptical Tradition*, ό.π., σ. 408.
17. Laird, J., ό.π., σ. 149.
18. Wilbanks, J., *Hume's Theory of Imagination*, Nartinus Nijhoff the Haque, 1968, σ. 90.
19. Wilbanks, J., ό.π., σ. 90.
20. Για μια συνολική έκθεση των απόψεων του Πύρρωνα Βλ. Δελλής, Ι.Γ., *Η Πυρρώνεια Γνωσιολογία και οι παράγοντες διαμορφώσεως αυτής*, ΠΛΑΤΩΝ, 29 (1977), σσ. 118-130.
21. Ευσεβίου, *Ευαγγελ. Προπαρ.* XIV, 18, 2.
22. R. J. Hamlyn, D.W., *The Theory of knowledge*, macmillan London 1971, σσ. 7-9.
23. Ευσεβ. *Ευαγγ. Προπ.* XIV, 18, 2.
24. Στοβ. *Ανθολ.* IV 53, 28 Διογ. Λαερτ., IX, 74.
25. Πρβλ. Διογ. Λαερτ. IX, 61 «οὐ γάρ μάλλον τότε ἢ τότε εἶναι ἕκαστον».
26. Διογ. Λαερτ. IX, 107.
27. Διογ. Λαερτ. IX, 61.
28. Διογ. Λαερτ. IX, 64.
29. Διεξοδική ανάλυση «τοῦ πρακτικοῦ βίου» σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Πύρρωνα Βλ. Δελλή Ι.Γ., *Σύγκριση των απόψεων των Δημοκρίτου και Πύρρωνα για το «τέλος» του «πρακτικοῦ βίου», «εὐθυμία - ἐποχή»*. Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακῶν Μελετῶν, τομ. Δ (1985-86), σσ. 533-547.
30. Διογ. Λαερτ. IX, 103.
31. Διογ. Λαερτ. IX, 62.
32. *Treatise*, by A. Flew, ό.π., σ. 187. Ο Hume είναι αρκετά αισιόδοξος για τη γνωστική δυνατότητα του ανθρώπου και τη δύναμη της σκέψης του. Στην Inquiry (:Section 2: *Of the Origin of Ideas*, Flew, A., ό.π., 33) γράφει «Μου φαίνεται ότι τίποτα δεν είναι πιο απέραντο από τη σκέψη του ανθρώπου, η οποία όχι μόνο διαφεύγει από κάθε ανθρώπινη δύναμη και εξουσία, αλλά και δεν περιορίζεται μέσα στα όρια της φύσης και της πραγματικότητας».
33. Βλ. *Treatise*, ό.π., σ. 176 (:Book I, part. I, section 1).
34. *Treatise*, Flew, A., ό.π., 190.
35. Flew, A., ό.π., 191.
36. Σ' άλλο κείμενο κάνει λόγο για επτά διαφορετικά είδη "philosophical relations. Βλ. *Treatise* Book I, part II, section 1: *of Knowledge*, Flew, A., ό.π., 187.
37. Το πρόβλημα της "Causation" συζητάει διεξοδικά ο Hume στην "Treatise" (:Book I, part III, section 15) Flew, A., ό.π., σ. 216. Για το πρόβλημα αυτό στη φιλοσοφία του Hume, που διαφοροποιείται πολύ, έχουν γίνει αρκετές συζητήσεις Βλ. ενδεικτικά: Bungo, M., *Causality and Modern Science*, New York, 1979, σσ. 42-47, 58-59· Ειδικά Noxon, James, *Hume's Philosophical Development: A study of his Methods*, Clar. press, Oxford 1973, σσ. 52-54, 81-107, 133-7 κ.α.· Παρισάκη - Γιανναράκη Θεόπη, *Αιτιακή εξήγηση και κοινωνική ερμηνεία των Τεχνῶν στο David Hume*, (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1979, 40-52 όπου και ειδική για το πρόβλημα βιβλιογραφία στις σημειώσεις κατά σελίδα.
38. *Treatise*, Flew, A., ό.π., 196.
39. Popkin, R., *David Hume and the Pyrrhonian Controversy*, The Review of Metaphysics, vol. VI, No 1.
40. Ο A, H, Basson στο έργο του David Hume, Penquin Books, Baltimore, 1958, σ. 149 με πολλή απαισιοδοξία σημειώνει: «Καθένας που προσπαθεί να εκτιμήσει τη φύση και το σκοπό των φιλοσοφικών ερευνῶν του Hume θα ρθει αντιμέτωπος με ένα πλήθος δυσκολιών».
41. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα από τα ενδιαφέροντα κείμενα του πυρρωνισμού του Hume όπου φαίνονται τέτοιες απόψεις είναι το «συμπέρασμα» του I βιβλίου της "Treatise" "Can I sure... under which they appear to me".
42. Πρβλ. Wilbanks, j., ό.π., σ. 92.
43. Flew, A., ό.π., 160.
44. Πρβλ. Hamlyn, ό.π., σ. 22.
45. Διογ. Λαερτ. IX, 108.
46. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 159.
47. Διογ. Λαερτ., IX, 63, 25.

48. Διογ. Λαερτ. X, 63, 16· Βλ. και IX, 113.
49. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 158.
50. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 157.
51. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 159.
52. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 159.
53. *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 159. Πιο διεξοδική συζήτηση βλ. Watkins, j., *Science and Scepticism*, Pr. Un. pr., 1984 σσ. 15-17.
54. *Treatise*, Flew, A., ό.π., σ. 181. Για τη διάκριση sensation και reflexion βλ. *Treatise*, Book I, part. I., Sect. II: "Division of the Subject".
55. Γι' αυτό βλ. Παρισάκη - Γιανναράκη Θ., ό.π., σσ. 53-62.
56. Βλ. και *Inquiry*, Flew, A., ό.π., σ. 73.
57. Βλ. και Fogelin, R., *The Tendency of Hume's Skepticism*, στο συλλογικό τόμο "*The Skeptical Tradition*, ό.π., σ. 398.
58. *Inquiry*, Flew, A., σ. 59.
59. Βλ. Κικ., Acad. II, 7-8.
60. Long, A., *Hellenistic Philosophy*, ό.π., σ. 95.
61. Coussin, P., *The Stoicism of the New Academy*, στο *The skeptical Tradition*, ό.π., σσ. 42-51.
62. Βλ. Gisela Striker, *Sceptical Strategies*, στο συλλογικό τόμο *Doubt and Dogmatism*, ό.π., σσ. 55-63.
63. *Προς Λογικούς*, II, 176-183 (έκδ. Loeb).
64. Κικ. Acad., II. 99.
65. Ίσως μπορούμε να θεωρήσουμε την «πιθανότητα» στον Καρνεάδη με βάση τον ορισμό του Rodolf Carnap (: *Philosophical Foundations of physics*, ed. by M. Gazdner, New York 1966, σ. 23): "probability is the ratio of the number of favorable cases to the number of all possible cases". "favorable cases" είναι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες λειτουργούν οι αισθήσεις και "possible cases" είναι οι δυνατότητες που οι ίδιες έχουν ώστε ν' απεικονίσουν τον εξωτερικό κόσμο.
66. Price, H., *Hume's Theory of the External world*, London 1940, σ. 15. Η έννοια της Imagination στον Hume έχει γίνει αντικείμενο πολλών ερευνών.
67. *Science and Scepticism*, ό.π., σ. 58.
68. Βλ. Long, A., ό.π., 96.

ΔΡ. Ι. Γ. ΔΕΛΛΗΣ
ΛΕΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ